

## ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

**Шиманська К. В.**, здобувач кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ

### ФІЛОСОФІЯ АНТИТОЛІТАРИЗМУ ХАННИ АРЕНДТ

*Досліджено філософію антитолітаризму Х.Арендт, а також проаналізовано і встановлено співвідношення понять “шовінізм”, “націоналізм”, “тоталітаризм” і “расизм”; прослідковано творчий шлях філософа.*

**Ключові слова:** тоталітаризм; філософія; шовінізм; націоналізм; расизм.

*Исследована философия антитоталитаризма Х.Арендт, а также соотношение понятий “шовинизм”, “национализм”, “тоталитаризм” и “расизм”; прослежен творческий путь философа.*

**Ключевые слова:** тоталитаризм; философия; шовинизм; национализм; расизм.

*The purpose of this work is research H. Arendt's philosophy of antitotalitarianism, and also an analysis and correlation of concepts is “chauvinism”, “nationalism”, “totalitarianism” and “racism”.*

**Keywords:** totalitarianism; philosophy; chauvinism; nationalism; racism.

**К**ожне покоління людства стикається з типовими суперечностями, які отримали назву філософських. Проте серед них можна виділити вічні проблеми, риторичні питання, які виникають з плином історії, змінити яку людство не в змозі, а є їй конкретно-історичні, такі, які людство цілком здатне розв'язати, чітко сформулювавши та визначивши їх межі.

Так, сучасність засвідчує: небезпека утвердження тоталітаризму, що хвилювало людство більш ніж півстоліття тому, ще не подолана остаточно. І вирішити цю проблему неможливо без звернення до філософської рефлексії середини ХХ ст. Серед багатьох робіт, присвячених проблемі тоталітаризму, слід виокремити “Джерела тоталітаризму” Х.Арендт.

Тоталітаризм (від лат. totalitō – цілісний від італ. totalità і прикметник італ. totalitario – той, що охоплює усе в цілому) в класичному розумінні – це форма панування, що регламентує всі

сфери суспільного існування, а також не визнає незалежність від держави (державної влади) таких окремих сфер приватного і суспільного життя, як економіка (господарство), релігія, виховання, сім'я тощо; політичний режим, що характеризується відсутністю демократичних свобод, диктатурою і повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства [1, с. 90].

Але недостатня дослідженість проблеми не дає змоги створити ефективний механізм впливу і протидії на всі страхиття минулих століть – тоталітаризм, нацизм, расизм, які можуть повернутись із ще більшою силою, про що свідчить хоча б той факт, що в Німеччині Націонал-соціалістична партія не заборонена законом.

Проблема тоталітаризму розглядалась у працях багатьох учених, зокрема Т. Мора (“Утопічні історії життя”), М. Малія (“Радянська трагедія”) [2], а також А. Валіцького, Ф. Фюре. Х. Арендт вносить нові положення у вже достатньо визначену картину тоталітаризму. Дослідження її творчого доробку містяться у працях Поля Рікера [3; 4].

Метою розвідки є дослідження філософії антитоталітаризму Х. Арендт, а також аналіз та співвідношення таких понять, як “шовінізм”, “націоналізм”, “тоталітаризм” та “расизм”.

Х. Арендт уперше заявила про себе, опублікувавши 1951 року працю “Джерела тоталітаризму”, в якій відстоювала думку про те, що нацизм і сталінізм сформували нову й сучасну форму правління, яку не слід плутати з традиційними формами поневолення. Мета тоталітаризму – всеосяжне панування поневолювачів усередині своїх держав і захоплення ними світу поза кордонами їх країн; його визначальними рисами є ідеологія та терор, оскільки терор (у крайній формі нацистських концентраційних таборів) зазвичай не дискутує з опонентами, натомість знищує їх фізично. Х. Арендт намагалася віднайти в недавньому європейському досвіді ті елементи, які уможливили тоталітаризм, серед яких мислителька виокремлювала: історично зумовлене, особливе політичне й соціальне становище євреїв, що спровокувало хвилю негативу стосовно них інших народів; імперіалізм, який зумовив расистські рухи та прагнення до панування в усьому світі, і, власне, розпад європейської спільноти на відірвані від своїх коренів групи, самотні й загублені в історичному коловороті настільки, що їх могли об'єднати лише ідеологічні доктрини. Це питання ще не розглядалося в такому ракурсі в історії філософсько-політичної думки [5, с. 67].

“Джерела тоталітаризму” неодноразово піддавали критиці – починаючи від ототожнення філософом нацизму зі сталінізмом і закінчуючи авторським прийомом посилатися на літературні сві-

дчення для виявлення ідейних витоків цих режимів. Також знала критики така робота Х. Арендт, як “Ейхман у Єрусалимі” (1963), присвячена розгляду судового процесу над ідейними лідерами нацистів. Книга має підзаголовок “Доповідь про пересічність зла”. У ній відстоюється думка про те, що злочини Ейхмана було вчинено здебільшого через звичайні бюрократичні незначні помилки, через нездатність подумати про смисл своїх учинків, ніж через зловмисність.

П. Рікер зауважував стосовно поглядів мислительки на феномен тоталітаризму: для того, щоб не розглядати роботи Х. Арендт як політичний маніфест, слід відчутити та зрозуміти всю глибину її поглядів [6, с. 72].

Так, Х. Арендт привертає увагу до “множинності” людських істот, кожна з яких є унікальною і має власну точку зору, що відрізняється від поглядів загалу. Філософ, напротивагу типовій екзистенціалістській занепокоєності смертністю людини, наголошує на принципі “породжуваності”: нові людські істоти постійно долучаються до загальної спільноти, і кожна з них має можливість започаткувати щось нове. Політика має особливе значення тому, що тільки тут люди у процесі діяльності можуть відчутити свободу і наповнити сенсом власне життя. Х. Арендт не лише підносить політику, вона також привертає увагу до її надзвичайної плинності – до влади, яка народжується тоді, коли вільні індивіди діють спільно і відкрито, і до складності інституціоналізації та обмеження таких сфер діяльності. Протиставляючи сучасні держави грецьким полісам, громадяни яких мали реальну політичну свободу і користувалися нею в повному обсязі, Х. Арендт доводить, що істинна цінність людської діяльності була придушена деякими виявами історичного розвитку. Контраст між суспільним і приватним життям було втрачено з розквітом “суспільства”, тобто наднаціональної організації індивідів, що знехтувала їх приватними інтересами [3, с. 34].

У наступній важливій праці Х. Арендт “Про революцію” (1963) відображено спроби філософа віднайти вільну політичну систему. Застосовуючи метод компаративного аналізу, Х. Арендт протиставляє американську революцію, яка спромоглася запровадити вільну конституцію, революції французькій, що переросла в насилля й тиранію. У Франції, як стверджує філософ, політична проблема створення сталого поля для вільної діяльності була відсунута соціальною проблемою зубожіння мас. Самі ж революціонери були введені в оману своєю “жалістю” до бідних (її Х. Арендт відрізняла від “співчуття” та “солідарності” з їхніми стражданнями), яка і підштовхнула їх до терору. Однак навіть в Америці спадщина революції була двоякою. Конституція поста-

вила багатьох громадян поза політичною ареною, внаслідок чого вони швидко втратили будь-який громадянський дух і почали розглядати політику лише як засіб для досягнення власних цілей. На противагу загальноприйнятій тогочасній концепції стосовно того, що метою будь-якої політики є підвищення життєвого рівня, Х. Арендт ще раз утверджує позицію про “втрачений скарб” революційної традиції, який поставав у переможних революціях, а згодом забувався, – так зване “громадянське щастя” включення до вільної політичної діяльності поряд зі своїми товаришами. Справжня мета революції, як заявляє філософ, – це включення в таку діяльність та заснування нової політичної структури, здатної зберегти цю діяльність назавжди. Нагадуючи про спонтанні зіткнення віч-на-віч органів самоврядування громадян під час багатьох революцій, дослідниця припускала, що система, заснована на об’єднанні таких органів, була б кращою за представницьку демократію.

Х. Арендт вважала, що в сучасну її добу історичні підвалини політичних систем зникли разом із занепадом “римської трійці” – релігії, традиції і влади – внаслідок того, що ми знову стикнулися з елементарними труднощами людського співіснування. Це означає, що майбутнє є відкритим, тож філософ постійно наголошувала на людській здатності започатковувати нове. Однак, роблячи наголос на свободі індивідів брати участь у політичній діяльності, вона водночас яскраво змальовувала сутність такої непередбачуваної діяльності і її тенденційність, зумовлену взаємодією багатьох індивідів, унаслідок чого буде отримано несподівані й неконтрольовані результати. У зв’язку з цим, філософ робить висновок, що функцією політичної філософії є окреслення плану для його реалізації в майбутньому.

У 1966 р. була видана праця “Становище людини”, що стало найяскравішим втіленням наскрізної ідеї творчості Х. Арендт, – уможливлення нетоталітарного світу залежить від того, чи вдасться спростувати антигуманну гіпотезу про людину. Чи вдасться – всупереч експериментам, які проводяться над людиною протягом історії, – відшукати корені її правдивої природи і свободи. Ця центральна проблема практичної філософії Х. Арендт у формулюванні П. Рікера звучить так: “...які бар’єри і які ресурси протиставляє становище людини терористичній гіпотезі про безмежну пластичність людини-маси, якою тоталітарна система підмінює людину, що посідає певне становище і належить до певної верстви” [7, с. 155].

У подальших роботах, зокрема “Між минулим і майбутнім” (1971), Х. Арендт заглиблюється в переосмислення культури та історії, а у своїй останній незавершеній праці “Життя розуму”

(1978), яку було видано вже після смерті філософа, Х. Арендт зосередила свої роздуми на осягненні досвіду розумового життя як такого, відобразивши їх у двох томах “Мислення” та “Воля”, які мали доповнюватися ще одним томом під назвою “Судження”.

Хоча Х. Арендт не можна віднести до жодної попередньої школи, та й сама вона не заснувала своєї школи, однак ще зарано говорити про її значення для політичної філософії. Критики вказують на незаперечну умовність її тверджень як на причину несерйозного її сприйняття, водночас її шанувальники відстоюють цілком протилежну думку: оригінальність і талант Х. Арендт в осягненні і змалованні знехтуваного політичного досвіду ставить філософа на один щабель з найвидатнішими мислителями нашого часу [8, с. 21–23].

Звернемо увагу на специфіку ідейного підходу до розрізнення мислительською таких понять, як “націоналізм” і “расизм”.

Х. Арендт визначає націоналізм як почуття спільності зі своїм народом і відданості його інтересам. “Націоналізм ставав найціннішим засобом для скріплення одна з одною централізованої держави й атомізованого суспільства і фактично був єдиним живим зв'язком, що працює, між індивідами в національній державі” [7, с. 318].

Філософ рішуче розрізняє поняття націоналізму й тоталітаризму, наголошуючи, що останній часто уподібнюється “ненормально деталізованому застосуванню націоналістичної ідеї” [9, с. 259]. Так само філософ спростовує поширену оману про те, що расизм будується на націоналізмі. Навпаки, расизм вивляє себе ворогом націоналізму і є однією з причин руйнування національних держав, що детально проаналізовано на сторінках “Джерел тоталітаризму”.

Х. Арендт наголошує: “...те, що расизм є головною ідеологічною зброєю імперіалізму, настільки очевидно, що багато хто з учених, побоюючись вступити на шлях проголошення банальних істин, віддають перевагу помилковому трактуванню расизму, як свого роду надмірного націоналізму. Поза полем зору в основному виявляються цінні роботи вчених, особливо французьких, які доводять особливу природу расизму і його тенденцію до руйнування національного політичного тіла” [7, с. 232].

Крім цього, Х. Арендт на прикладі історичної долі єврейської нації демонструє відмінність фашизму від нацизму, зазначаючи, що фашизм в Іспанії був звичайною диктатурою. Тому Франко, наприклад, міг дозволити “своїм” євреям залишитися в живих. Нацизм же (як і комунізм) є якісно новим феноменом – тоталітарною ідеологією. Расизм і марксизм були не більше ніж теоріями серед безлічі інших більш-менш вдалих

теорій устрою суспільства. Навпаки, нацизм і комунізм претендують на всеосяжний, тотальний опис світобудови.

Тоталітарна ідеологія відрізняється від будь-якої іншої тим, що берегється одна теорія – класова, як у комуністів, або расова, як у нацистів, і на ній ґрунтується все: філософія, історія, політика і, навіть, своєрідна теологія.

Постає цілком логічне питання: якою ж була реакція єврейства на геноцид? Здавалося б, встановлення громадянської рівності та секуляризації суспільства, з одного боку, й асиміляція євреїв, з іншого, повинні були б призвести до інтеграції євреїв у суспільстві, до того, щоб євреї стали, наприклад, “німецькими громадянами юдейського походження”. Однак Х. Арендт виявляє відсутність інтеграції євреїв у “неєврейському” суспільстві. Філософ зазначає: “Багаті “євреї-виключення” сприймали себе як виключення з пересічної долі єврейського народу і визнавалися урядами як виключно корисні люди. Європейські освічені “євреї-виключення” сприймали себе як виключення з єврейського народу і як виняткових людей, і такими їх визнавало суспільство... Щоб пристосуватися до суспільства, євреї повинні були чітко відмежуватися від “євреїв взагалі” і настільки ж таки чітко давати зрозуміти, що вони є євреями. Ні за яких обставин їм не дозволялось просто розчинитися в середовищі своїх сусідів. Вони могли б робити вигляд, що є “людьми на вулиці і євреями будинку”. У дійсності це призвело до відчуття ними своєї відмінності від людей на вулиці, оскільки вони були євреями, і відмінні від інших євреїв будинку, оскільки вони не були схожі на звичайних євреїв. Іншими словами, юдаїзм став психологічною якістю, а єврейське питання стало складовою особистою проблемою для кожного конкретного єврея” [7, с. 323].

Сьогодні не викликає сумніву той факт, що звичайне релігійне визначення єврейства – це середньовічне мракобісся, а насправді єврейство – це особиста психологічна властивість кожного єврея.

Отже, Х. Арендт спростовує загальноприйнятую точку зору, що асиміляція в XIX ст. зблизила євреїв з іншими європейськими народами. Дослідниця стверджує, що в новітній час євреї навпаки були ще більш відокремлені від інших народів, ніж раніше. Гармонія спільності і протистояння релігійного єврейства та інших народів для секуляризованих євреїв стала руйнівною. Ортодоксальний єврей принаймні знав, що його народ обраний і страждає не за якісь заслуги чи провини, а для здійснення певної місії, для ствердження монотеїзму. “І ви будете Мені народом священників”, – написано в Торі. Секуляризований єврей був позбавлений теологічної орієнтації.

Асимілювавшись, євреї відділив єврейську обраність від месіанської надії. “Євреї-виключення” звільнили себе від своїх обов’язків стосовно Бога, і тому трансформували ідею обраності для чогось в обраність за власні заслуги. Вони почали вважати, що євреї кращі, розумніші й більш пристосовані для виживання, ніж інші люди.

Відкинувши традиційну юдейську мету, асимільовані євреї шукали собі нове завдання, яке б зрівнялося у своїй грандіозності з традиційним. Месіанську надію виправлення людства вони перетворили на бажання побудувати загальний рай на землі, – часткове вирішення деяких проблем окремого народу їх не захоплює. Їх рай, залишаючись єврейським за своїм внутрішнім характером, вже не був взаємопов’язаний історичними або національними традиціями євреїв чи народів, серед яких вони жили. Тому “євреї-виключення” були ще далі від реальності, ніж їхні батьки, коли мріяли про повернення до Сіону. Арендт зазначає: “Саме марнославство “євреїв-виключень”, які були занадто освіченими для віри в Бога, і досить марновірними, щоб вірити в себе, зруйнувало міцні зв’язки благочестивої надії, що поєднують Ізраїль з іншим людством” [7, с. 209].

Дослідниця стверджує, що секуляризація євреїв породила справжній шовінізм. На її думку шовінізм – це апріорне, часто містичне, відчуття вищості людини, яка належить одній групі, над іншими людьми. Національний шовінізм – це перевага кожного, припустимо, єврея над будь-яким не-євреєм тільки за фактом народження, а не тому, що він належить до своєї національної культури, знає свою національну історію, мову тощо. Це, наприклад, міфи про те, що євреї – завжди розумніші, а росіяни – завжди добріші і т.п.

Х. Арендт стверджує, що більшість “євреїв-виключень” були шовіністами, а не націоналістами. Вони не визнавали свою національну спільність з “євреями взагалі”, вони не хотіли і не намагалися використовувати досягнуту ними величезну фінансову владу і політичний вплив для досягнення своїх національних політичних інтересів. Укладення союзу із сильною владою, яка може відгородити від натовпу – така була їхня стратегія з часів Римської імперії і до сьогодення. Х. Арендт зазначає: “Слід пам’ятати про те, що відсутність політичної звички та політичного пізнання було зумовлено самою природою єврейської історії – історії народу без уряду, без країни і без мови. Єврейський народ унікав протягом двох тисячоліть будь-якої політичної дії. Унаслідок цього політична історія єврейського народу стала більш залежною від непередбачених, випадкових факторів, ніж історія інших народів. Так, що євреї грали то одну роль, то іншу, і не брали на себе відповідальність за жодну з них” [7, с. 190].

Цей висновок Х. Арендт цілком актуальний і сьогодні. Ізраїль не завжди переймається проблемою пересічних євреїв та євреїв, які проживають за межами країни і не мають значного соціального значення. При всіх величезних досягненнях “у праці й обороні” єврейська молода держава постійно зазнає невдач у політиці, вибираючи на роль єдиного сильного покровителя то Радянську Росію, то Америку. При цьому Ізраїль налаштовує проти себе всі інші сили, а іноді навіть вступає в суперечність з національними прагненнями євреїв інших країн. Чого варта хоча б була відмова від боротьби за радянське єврейство через лояльність до соціалістичного блоку в найстрашніші для радянських євреїв роки. Сьогодні безумовна відданість США ставить під загрозу безпеку єврейські життєві інтереси (“Віддамо все, що просять, у крайньому разі Америка захистить”). Така стратегія дає змогу використати суперечності інтересів Росії, Західної Європи та Америки, що і є сьогодні основою будь-якої політики незалежної держави.

“Антисемітизм (не лише ненависть до євреїв), імперіалізм (не лише завоювання), тоталітаризм (не лише диктатура) – один за одним, кожен брутальніше за попередній продемонстрували, що людська гідність потребує нових гарантій, які можна віднайти лише в якомусь новому політичному принципі, якомусь новому на землі законі, дійсність якого цього разу мусить утямити все людство, хоча його сила має бути чітко обмежена. Цей закон закорінений у ново визначених територіальних утвореннях і контрольований ними” [7, с. 10]. Цим Х. Арендт доводить існування нової проблеми і передбачає її вирішення у своєму політичному ідеалі – регенованій сукупності громадян у поєднанні з децентралізацією влади, а також розвиненим самоврядуванням і громадянською владою. Отже, пріоритетом виступає особистісно центрована влада громадян.

Зазнавши неймовірних страждань, людство, що пройшло крізь тоталітарне пекло ХХ ст., найбільше прагнуло надії. Її прагнула й Х. Арендт. Ось якими словами завершуються її “Джерела тоталітаризму”: “Залишається істиною, що кожне завершення в історії неминує містити новий початок; цей початок є обіцянкою, єдиною “звісткою”, що завершення здатне породжувати нове. Починання, перш ніж стане історичною подією, є найвищою здатністю людини; у політичному сенсі воно ідентичне людській свободі. Це починання забезпечується кожним новим народженням; воно і справді – у кожній людині!” [7, с. 579].

Характеризуючи філософський доробок мислительки, П. Рікер зазначав: “Персоналогічні коментарі Х. Арендт настільки майстерні і настільки проникливі, що будь-який сторонній коментар до них самих, ті чи ті сторонні надбудови над ними



постануть літературним ризиком, намарною спробою літературної ж конкуренції з блискучим пером авторки, яка поєднує в собі і філософа, і соціолога, і історика, і письменника (і спеціально письменника-мемуариста)” [4, с. 115].

Отже, і сьогодні філософська спадщина Х. Арендт, яка є ще, по суті, мало дослідженою, повертає до себе увагу, зацікавлюючи, насамперед, проблемою можливості ідейно-правового регулювання та правового захисту людства від тоталітарних ідеологій.

### **СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

1. Політологія / за ред. О. І. Семківа – Л. : Світ, 1994. – 592 с.
2. Malia M. The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917–1991. The Free Press, 1994.
3. Рікер П. Влада і насильство // Рікер П. Навколо політики / пер. з фр. О. Мокровольського. – К. : Дух і Літера, 1989. – 196 с.
4. Рікер П. Передмова до “Становища сучасної людини” // П. Рікер. Навколо політики / пер. з фр. О. Мокровольського. – К. : Дух і Літера, 1983. – 196 с.
5. Рікер П. Від філософії до політики // Рікер П. Навколо політики / пер. з фр. О. Мокровольського. – К. : Дух і Літера, 1987. – 196 с.
6. Рікер П. Ідеологія та утопія / Рікер П. ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і Літера, 2005. – 386 с.
7. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Арендт Х. ; [пер. з англ.]. – 2-ге вид. – К. : Дух і Літера, 2005. – 584 с.
8. Енциклопедія політичної думки / пер. з англ. – К. : Дух і Літера, 2000. – 472 с.
9. Майноуг К. Анатомія націоналізму / Майноуг К. // Націоналізм: Антологія / упоряд. : О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 254–281.